

बीजमाता : राहीबाई पोपेरे

अक्षरा विजय चोरमारे

शिक्षणामुळे माणसाची प्रगती होते, आत्मभान येते हे खरेच आहे. पण शाळेची पायरी चढण्याचे भाग्य सगळ्यांनाच लाभते असे नाही. अलीकडे शिक्षणप्रसारामुळे परिस्थिती बदलली आहे, शिक्षणाच्या वाटा सोप्या बनल्या आहेत. परंतु आधीच्या पिढीतील अनेकांना शाळेत जाण्याची संधी मिळाली नाही. प्रत्येकाची कारणे वेगवेगळी होती, त्यांच्या मार्गातील अडथळे वेगवेगळे होते. शिक्षणापासून वंचित राहिलेले असे सगळेच लोक अशिक्षित होते, असे म्हणता येत नाही, त्यांना फारतर निरक्षर म्हणता येईल. निरक्षर असूनही समाजाच्या जडणघडणीत अनेकांनी हातभार लावला. राहीबाई सोमा पोपेरे अशांपैकीच एक. अहमदनगर जिल्ह्यातील कोंभाळणे (ता. अकोले) गावातील राहीबाई पोपेरे यांचे नाव आज महाराष्ट्रातच नव्हे, तर देश-विदेशात प्रसिद्ध झाले आहे.

राहीबाईंनी शिकण्याचा प्रयत्नच केला नाही, असे नाही. रात्रशाळेतील तीन रात्री त्या शिकल्या. सही करता येण्यापुरतं तरी शिकावं, अशी त्यांची इच्छा होती आणि त्यासाठी त्या रात्रशाळेत दाखल झाल्या होत्या. पण रात्रशाळेत शिकवायला येणाऱ्या शिक्षकांना चौथ्या रात्री वाटेत वाघ दिसला. त्यावेळी त्यांनी जी धूम ठोकली, ते पुन्हा रात्रशाळेकडे फिरकले नाहीत. त्यामुळे राहीबाईंची शाळा सुटली.

राहीबाईंना शाळेत जाण्याचे भाग्य लाभले नाही, परंतु निसर्गाच्या शाळेत त्या मन लावून शिकल्या. निसर्गाशी समरस झाले, की निसर्ग भरभरून देत असतो.

राहीबाई निसर्गाशी समरस झाल्या आणि निसर्गाने त्यांच्या जगण्याला दिशा दिली. लहानपणापासून त्यांना शेतीची आवड होती. त्यांची ही आवड छंदात रुपांतरीत झाली आणि त्यातून साकारली बियाण्यांची बँक. त्यामुळे त्यांची 'बीजमाता राहीबाई' अशी ओळख निर्माण झाली.

हरिततक्रांतीनंतर देशात हायब्रीड बियाणांचा पुरवठा मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. अधिक उत्पादन मिळत असल्याने शेतकरी हायब्रीड बियाणांकडे वळले. त्यामुळे पारंपरिक वाणांच्या वापरकडे दुर्लक्ष झाले. सर्रास सगळीकडे होणाऱ्या हायब्रीड बियाणे आणि रासायनिक खतांच्या वापरामुळे पिकांची गुणवत्ता कमी झाली, शिवाय चवीमध्येही फरक पडला. आरोग्याच्या समस्याही निर्माण होऊ लागल्या.

एखाद्या ध्येयवादी व्यक्तिच्या हातून कोणतेही महत्त्वाचे काम निर्माण होते, तेव्हा त्यामागे काहीतरी पार्श्वभूमी असते. राहीबाई पोपेरे यांच्या आयुष्याला वळण मिळायला अशीच एक घटना कारणीभूत ठरली.

राहीबाई यांच्यासह एकूण आठ भावंडे. त्यात राहीबाईंचा पाचवा नंबर. सात वर्षांच्या असताना राहीबाईंचे मातृछत्र हरपले. वडिलांची परिस्थिती बेताचीच होती. चार-पाच एकर शेती होती, पण सगळी कोरडवाहू. त्यात नागली, वरई, भात, उडीद, भुईमूग अशी पिके घेतली जायची. घरच्यांना खाण्यापुरते उत्पन्न व्हायचे. आदिवासी भाग असल्यामुळे मुलींची लग्ने लवकर करण्याची प्रथा होती. त्यानसार बाराव्या वर्षी राहीबाईंचे लग्न झाले. गावातल्या गावात त्यांचे सासर होते. सासरी शेती थोडी जास्त असली तरी कोरडवाहूच. साहजिकच अधिक उत्पादन मिळावे, अशी शेतकऱ्याची इच्छा असायची. त्यासाठी नवीन बियाणे आले की ते पेरले जायचे. भाजीपालाही घरात हायब्रीडच येत होता.

काही वर्षांपूर्वी राहीबाईंचा लाडका नातू सतत आजारी पडू लागला. त्याची काळजी लागलेल्या राहीबाईंना प्रश्न पडला, आमच्या वेळी तर कोणी इतक आजारी पडत नव्हतं मग आता काय बरं कारण असू शकेल...? आधी त्या शेतात फारसं लक्ष घालत नव्हत्या. मुलं च शेती बघत होती. परंतु आता राहीबाईंनी घरात आणि शेतातही स्वतः लक्ष घालायला सुरुवात केली. त्यांचे वडील नेहमी म्हणायचे, 'जुनं ते सोनं' त्याचा अर्थ राहीबाईंनी नीटपणे समजून घेतला. मुलांना ठणकावून सांगितलं, इथून पुढं आपल्या शेतात हायब्रीड बियाणं चालणार नाही. मुलांनी आईला समजावण्याचा प्रयत्न केला. हायब्रीडच्या वापराने कसं उत्पन्न जास्त मिळतं हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. पण राहीबाई आपल्या निर्णयावर ठाम राहिल्या. मुलांनी मग आईचा मान राखून गावरान बियाणे वापरून शेती करायला सुरुवात केली.

या शेतीचे फायदे दिसून येऊ लागले. नातवाचा आजार दूर पळाला. घरातल्या इतर लोकांचे अधुनमधून येणारे आजारही कमी झाले. यातूनच राहीबाईंनी आपले काम अधिक लोकांपर्यंत न्यायचा विचार केला. त्यासाठी आधी बचत गटातल्या महिलांना माहिती दिली. बचत गटाच्या माध्यमातून इतर लोकांना, गावकऱ्यांना, नातेवाईकांना, सेंट्रीय शेतीचे महत्त्व पटवून द्यायला सुरुवात केली... यात त्यांना साथ मिळाली ती 'बायफ' या संस्थेची. बायफ संस्थेशी सगळे बचतगट जोडलेले होते. बायफ संस्थेच्या सहकार्याने घेण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून त्यांनी देशी बियाणांचा प्रसार व प्रचाराचे कार्य सुरू केले. त्यांच्या कार्याला एक दिशा मिळाली, त्यांना आपल्या कामाचा आवाका वाढवण्यास मदत झाली. त्यातूनच त्यांनी देशी बियाण्यांची बँक सुरू केली. बीज बँक. बीज बँकेतून त्यांनी गरजू शेतकऱ्यांना गावरान देशी वाणांचा पुरवठा केला.

राहीबाईंच्या बियाणे बँकेत ५४ पिकांचे ११६ जातींचे वाण जमा झाले आहेत. भाताच्या १६ जाती त्यांच्याकडे आहेत. ज्यात रायभोग, जिरवेल, वरंगळ, कोळपी, ढवळूभात, काळभात, आंबेमोहोर अशी त्या फटाफट नावे सांगतात... त्या एवढ्यावरच थांबत नाहीत तर, रायभोग इथं लावला तर एक किलोमीटरपर्यंत त्याचा सुवास पसरतो..., गरोदर स्त्रियांना खोबरं-खारकानी मिळतो तेवढा पौष्टिकपणा

ढवळूभात देतो..., आईला दूध कमी असेल तर याच भाताची पेज बाळाला देतात... अशी गुणवैशिष्ट्ये सांगतात.

रानभाज्यांच्या बियासुद्धा राहीबाई त्यांच्या बँकेमार्फत पुरवतात. चाई, माठ, तांदुळका, माठ, चंदनबटवा, पालक या रानभाज्यांबद्दल बोलताना राहीबाई आवर्जून सांगतात, आम्ही जुने लोक या रानभाज्या नुसत्या उकडून खायचो...

आताची पिढी तर तेलात परतून खाते पण तरी त्यांच्यात ताकद नाही. राहीबाई बियाणे चांगले वाळवून राखेत ठेवतात... त्यानंतर ते राख लावलेले बियाणे कणगीत भरून ठेवले जाते... साधारण तीन वर्षे तरी हे बियाणे आरामात टिकते.

कळसूबाई शिखराच्या परिसरातील जैवविविधता त्यांनी जतन केली. त्यासाठी 'कळसूबाई परिसर बियाणे संवर्धन समिती' स्थापन केली. त्यामार्फत भात, भाजीपाला पिकांच्या विविध जातींचे गावरान बियाणांचे जतन केले.

सुरुवातीच्या काळात राहीबाईंना अनेकांनी वेड्यात काढले. लोकांकडून त्यांना अनेक प्रकारची बोलणी ऐकावी लागली, पण त्यांनी मार्ग सोडला नाही. सुरुवातीला घरापुरते मर्यादित सुरू केलेले काम... आता दहा गावचे लोक मिळून हे काम करतात... आणि सगळ्यांनी मिळून तीनेकशे वाणांची जमवाजमव केली आहे. नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेल्या काही बियाणांच्या जातींचे त्यांनी संवर्धन केले. ज्यामुळे पुढच्या पिढ्यांनाही आपल्या मातीतले चांगले अन्न मिळू शकणार आहे.

आपली काळी माती आपल्याला पोसते... पण हायब्रीड बियाणांसाठी रासायनिक खतांचा अतिवापर करून आपणच आपली माती नासवली आहे, असे राहीबाई सांगतात. गावरान बियाण्याला फक्त पाणी आणि शेणखत किंवा गांडूळखत बास होतं... आपल्या ताकदीवर ते वाढतं... मनगटात बळ देतं. हायब्रीड बियाणांचा वापर वाढल्यामुळे तांदूळ, गहू, भाज्या, औषधी वनस्पतींच्या असंख्य जाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. शिवाय आपली शारीरिक क्षमता कमी झाली आहे. वेगवेगळे आजार झाले आहेत. हायब्रीड बियाणं तयार करण्यासाठी १० वर्षे लागतात. पण नैसर्गिक गावरान बियाणे तयार व्हायला हजारो-लाखो वर्षे लागली. हा निसर्गाने दिलेला अनमोल ठेवा आहे... राहीबाई बोलायला लागल्या की माहितीचा धबधबा वाहत असतो.

गावरान वाण शोधायचे, त्यांची लागवड करायची, त्यांच्या बिया काढून त्यांची साठवणूक करायची, त्यातील इतरांना पेरणीसाठी द्यायच्या, त्यांच्या माध्यमातून पुन्हा बियांचे संकलन करायचे... अशा पद्धतीने राहीबाईंच्या बीजबँकेचा

विस्तार सुरू असतो. नाशिक आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील सुमारे चारशे एकर जमिनीवर राहीबाईंच्या प्रेरणेतून गावरान वाणांची शेती केली जाते. त्यांनी जपलेले बियाणे राज्यातील अनेक

जिल्ह्यांत आणि परराज्यांतही पोहोचले आहे. वांगी, भेंडी, पेरू, आंबा, पालक, मेथी, वाटाणा आदींचे बियाणे त्यांनी काळजीपूर्वक जपले. सध्या तीन हजार महिलांसोबत त्या काम करतात. ठिकठिकाणाहून त्यांना व्याख्याने, प्रशिक्षणासाठी सतत निमंत्रणे येत असतात. हायब्रीड बियाणांच्या काळात देशी बियाणे कसे टिकवायचे, याचे प्रशिक्षणही राहीबाई आणि त्यांच्या बीज बँकेमार्फत दिले जाते. ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ डॉ. रघुनाथ माशेलकर हे राहीबाईंचे काम पाहून प्रभावीत झाले. एका कार्यक्रमात त्यांनी राहीबाईंचा उल्लेख मदर ऑफ सीड असा केला. तेव्हापासून बीजमाता म्हणून त्यांना ओळखले जाऊ लागले. अशाच एका कार्यक्रमात महाराष्ट्राचे महसूलमंत्री चंद्रकांत पाटील यांच्याशी त्यांची भेट झाली. परिस्थिती बेताची असल्याने राहीबाईंची बीज बँक जुन्या घरात छोट्याशा जागेत चालत होती. चंद्रकांत पाटील यांनी बीज बँकेसाठी नव्या इमारतीची घोषणा केली आणि ती प्रत्यक्षातही आली. त्यामुळे राहीबाईंच्या बीजबँकेच्या जागेचा प्रश्नही सुटला.

महाराष्ट्र सरकारच्या कृषी विभागाच्या आत्मा प्रकल्पांतर्गत आदर्श शेतकरी पुरस्काराने राहीबाईंचा सन्मान करण्यात आला आहे. भारत सरकारच्या महिला आणि बालकल्याण विभागाच्यावतीने जागतिक महिला दिनी राहीबाईंना नारीशक्ती पुरस्कार देऊन गौरवण्यात आले. आठ मार्च २०१८ रोजी राष्ट्रपती भवनात राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या हस्ते हा पुरस्कार सोहळा झाला. बीबीसीने त्यांच्या कार्याची दखल घेतली असून २०१८ सालातील शंभर प्रभावशाली महिलांमध्ये त्यांचा समावेश केला आहे.

'शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी', असे संत तुकारामांनी म्हटले आहे, त्याची शब्दशः प्रचिती राहीबाईंचे कार्य पाहिल्यानंतर येते.